

A VIZSGÁLANDÓ KÖZÉP-DUNÁNTÚLI ÚJKŐKORI KERÁMIA ÉS KÖRNYEZETE

REGENYE JUDIT

Laczkó Dezső Múzeum, Veszprém

regenyej@vmmuzeum.hu

Abstract

Transdanubia, strictly speaking the Balaton region played a very important role in the neolithisation of the central and western parts of Europe. On the inspiration of the population group that had arrived to Southern Transdanubia from the Balkan (Starčevo culture), and the Mesolithic autochthonous population of the Balaton region developed a specific Neolithic culture, which spread in an astonishingly short time over the loess areas of Europe. This culture is called Linear Pottery culture. The process was going on in the second half of the 6th millennium BC.

The first farming communities lived on the bank of the lake, usually in swampy areas. Their lifestyle preserved much from the Mesolithic, farming could be only a supplementary activity. In the developed Neolithic, the villages can be found on loess areas next to watercourses or springs where the soil was soft and easy to turn. Neolithic period in Hungary coincided with the Atlantic climatic period when warm and humid climate dominated in Europe. It was a period rich in forests and waters. Closed, mixed deciduous forests covered the land, the tiny Neolithic villages composed of a few houses existed as islands in the thick woods. The fields were cleared out from the forests beside the villages.

The cultural impact coming from the south (through delivery of population) happened again at the very beginning of the 5th millennium BC. At that time the settlements of the Sopot culture appeared on the scene and subsisted for a short time in Transdanubia. On the basis of these influences and on the basis of existing local population Lengyel culture emerged, extending over large parts of Central Europe.

Clusters of settlements were characteristic of both the Linear Pottery culture and the Lengyel culture in the 5th millennium BC. The clusters were separated by uninhabited forest zones. The groups shared these forested areas, which, at the same time, acted as natural boundaries. There is a characteristic feature that the sites of the two cultures are usually not found in the same environment. Both cultures were farming cultures, they cultivated the land and bred cattle, both used the same raw material sources but with a different order of importance. According to their impact in the archaeological record, cultivation and horticulture were seemingly more important for the Linear Pottery culture, while cattle breeding and stone acquisition and processing dominated in the Lengyel culture. The sites to be investigated in the framework of the project: Vörs-Máriaasszonysziget (Excavation of Cs. M. Aradi 1990., Zs. M. Virág, K. Biró, N. Kalicz). Settlement of the Starčevo culture; Tihany-Apáti (Excavation of P. Rainer 2002). Settlement of the Starčevo culture; Kup-Egyes (Excavation of S. Mithay 1974; K. Biró, J. Regenye 2000-2003). Settlement of the Linear Pottery and the Lengyel culture.

A dunántúli neolitikum történeti vázlat

A földművelés, az állandó falvak megjelenése a Dunántúl középső részén az i.e. 6. évezred második felére tehető. A kora neolitikum lelőhelyeinek száma nem túl nagy, az utóbbi évtizedben azonban egyre bővül ez a szám és differenciálódik a lelőhelyekről alkotott képünk (Kalicz 1990, Kalicz et al. 1998, Simon 1996, Bánffy 2004).

A Dunántúlnak, szorosabban véve a Balaton környékének igen jelentős szerep jutott Európa középső és nyugati felének neolitikációjában. A Dél-Dunántúlon élt balkáni eredetű Starčevo kultúra inspirációjára a Balaton vidékének mezolitikus őslakossága saját neolitikus kultúrát alakított ki, mely meglepően rövid idő alatt elterjedt Európa löszvidékein. Vonaldíszes kerámia kultúrájának nevezzük ezt a kultúrát. Ezt a széles körben elfogadott hipotézist (Kalicz 1978-79;

1983; 1993). Az utóbbi időben feltárt lelőhelyek sora (Vörs, Andrásida, Szentgyörgyvölgy) erősítette meg. A Balaton nyugati medencéjében régóta ismert egy vitatott leletcsoport Tapolca csoport néven (Sági & Törőcsik 1989), melynek ebben a történelmi folyamatban betöltött szerepével a legutóbbi időben Bánffy E. foglalkozott (Bánffy 2004). A Dunántúl neolitikálódását teljes összefüggésében tárgyaló elmélete szerint része ez a leletanyag annak a speciális lelethorizontnak, mely a Ny-Dunántúl és a Balaton környéki érintkezési zónában jött létre a balkáni betelepülők és a feltételezett helyi őslakosság kölcsönös egymásra hatásából (Bánffy 2004. 334–344.).

A projektben érintett lelőhelyek közül kettő (Vörs és Tihany) ugyancsak e lelethorizontba tartozik, azaz része az említett, Közép-Európa neolitikálódása szempontjából rendkívül fontos történelmi folyamatnak. Mindkettő a Starčevo

kultúra lelőhelye, de van közöttük mégis valami különbség. Vörs anyagában kerámiatipológiai szempontból nézve erőteljesen képviselve van a helyi, korai vonaldíszes elem, míg Tihanyban tisztán balkáni eredetű leletanyagot találunk – legalábbis a rendelkezésre álló kis mennyiségű leletanyag ezt sugallja.

Az érintkezési zónában kialakuló és Közép-Európa felé gyors ütemben terjedő vonaldíszes kultúra nagymértékben azonos egész Európában, később azonban a kerámiában nyomon követhető különbségek alapján területi csoportok alakultak ki. A dunántúli vonaldíszes kerámia kultúrának a Dunántúl nagyobb felén élt csoportját Keszthely csoport néven ismerjük. Tőle északra megtalálható a kottafejes és a zselízi csoport is (Kalicz 1991a). Sajátos, a neolitikumban előforduló jelenség, hogy a csoportok között nincs éles határ, széles sávban – lelőhelyenként eltérő arányban – kevert leletanyagot találunk egészen a zselízi csoport végső horizontjáig, amikor a jelek szerint megszűnt a sokszínűség. Jó példa erre Kup–Egyes, a vizsgált lelőhelyek közül a harmadik. A lelőhely a kevert leletanyagú sávban található. Az 1974-es feltárás zárt gödörből tisztán kottafejes anyagot hozott felszínre (Gläser & Regenye 1989), holott ott inkább a keszthelyi csoport anyagát vártuk volna.

A Balaton környékén a legelső földművelő közösségek közvetlenül a vízparton éltek, általában mocsaras helyeken. Életmódjuk még sokat őrzött a mezolitikusból, a földművelés csak kiegészítő tevékenység lehetett. A már kialakult neolitikumban, a vonaldíszes kultúra idején a falvakat a szárazabb löszterületeken, patakok, források közelében találjuk, ahol a források környékén elég laza, könnyen megművelhető volt a talaj. A neolitikum az atlantikum időszakával esik egybe, amikor Európa-szerte meleg, csapadékos időjárás uralkodott. Erdőben, vízben gazdag időszak volt ez. Zárt, kevert lombos erdők (tölgy, hárs, szil, kőris) uralták a vidéket, az apró, néhány házból álló neolitikus falvak szigetekként éltek az erdőrengetegben. Szántóföldjeik a falu melletti irtásokon voltak.

A dél felől jövő kulturális hatás (populációs közvetítéssel) az i.e. 5. évezred elején megismétlődött, ekkor a Sopot kultúra települései jelentek meg és éltek rövid ideig a Dunántúlon. A Dunántúl nagy részén, szórványosan megtelepült kultúra a Dráván túlról érkezett, kiindulási területe azonos a dunántúli Starčevo kultúrával. Ennek az ismételt balkáni impulzusnak a hatására, helyi alapokon jött létre a Közép-Európa jelentős területére kiterjedő lengyeli kultúra.

A 6. évezred második felében virágzott Vonaldíszes Kerámia Kultúra és az 5. évezredben élt lengyeli kultúra jellemző vonása a csoportos településhálózat. A csoportokat lakatlan erdős sávok

választották el egymástól. Ezeket az erdőterületeket közösen hasznosították, ugyanakkor természetes határt is képeztek. Az erdő mint határvonal (murus naturus) a középkorban is ismert fogalom volt pl. a püspökségek határán. Az ősi társadalmak egyik alapvető vonása a területiség. Jellemző ugyanakkor az is, hogy a csoporton belül a két kultúra településeit nem ugyanabban a környezetben találjuk meg. Bizonyos eltolódást figyelhetünk meg a vízjárta alacsonyabb területekről a szárazabb domboldal felé, ami nyilván a mezőgazdasági technológia változásával magyarázható – és jellemző az egész elterjedési területre, tehát nem csak vidékünkre. A lengyeli kultúra lelőhelyei a környezetből kiemelkedő domboldalakra települtek kevés kivétellel, ahol a háttérben még magasabb erdős hegyvonulatok húzódtak. Fontos szempont lehetett a vidékre való rálátás. A termőföld kimerülésével magyarázták korábban ezt az eltolódást, de ott is markáns a terepválasztás, ahol nem voltak a vonaldíszes kerámia kultúrának telepei, tehát termelés hiányában nem merülhetett ki a föld. Megoldásként a termelés elemeinek eltérő hangsúlyára gondolhatunk. Mindkét kultúra parasztkultúra volt, földet művelt és szarvasmarhát tenyésztett, mindkettő azonos nyersanyagforrásokat használt, de más fontossági sorrendet tartott. A vonaldíszes kerámia kultúránál a földművelés, a kertgazdálkodás szerepe volt hangsúlyos, a lengyeli kultúránál a szarvasmarha-tenyésztés és a kőkitermelés, -feldolgozás, -kereskedelem; Legalább is ez utóbbiak markánsabb nyomot hagytak.

A lengyeli kultúra meglehetősen nagy lelőhelysűrűséggel hálózta be a Dunántúlt, különböző csoportokat alkotva. A csoportok nem csupán a kerámiájuk alapján határolódnak el, hanem különbségeket látunk az életmódban, a nyersanyagforrások használatában, a temetkezési szokásokban. A csoportok csak nagy vonalakban határolhatók körül: a kelet-dunántúli (ezen belül elkülönül a délkeleti), a közép- és észak-dunántúli, valamint a nyugat-dunántúli. (Kalicz 1985, Zalai-Gaál 2002, Dombay 1960). A kultúra kialakulásának kérdését egészen új fénybe helyezték az M7 autópálya zalai szakaszán folyó ásatások eredményei olyan területen hozva felszínre a kialakuló fázis leleteit, ahol erre kevésbé lehetett számítani. A DNy-Dunántúl lengyeli anyag még egy fontos történeti kérdést vet fel, mégpedig a késői időszak vonatkozásában. A markáns, erős balkáni vonásokkal rendelkező leletanyag eltérő vonásait kronológiai különbségként interpretálta a kutatás (Bánffy 1995, Kalicz 1991b), ma inkább területi csoportként (Bánffy 2002). A zalaszentbalázi és hasonló korú délnyugat-dunántúli leletekben megjelenő sajátos vonások egy olyan történelmi szituáció következményei, mely során a rézkori kultúra a Közép-Balkánról egészen Közép-Európaig ért el és a nyugat-dunántúli területnek ebben a folyamatban

közvetítő szerep jutott (Bánffy 2002), akárcsak korábban – mint láttuk – a neolitikum kezdetén (Kalicz 1990; 1993; 1998. 69; Bánffy 1995, 1999).

Témánk szempontjából a közép-dunántúli csoport érdemel elsősorban figyelmet. Ezen a területen különösen a fiatalabb lengyeli kultúra jelenléte szembetűnő, mégpedig elsősorban a nyersanyag-lelőhelyek környékén. Erre példa Kup–Egyes lelőhelyen a lengyeli kultúra megtelepedése. Jellemző sajátossága a kornak a kőbányászat intenzívvé válása, a nyersanyagforrások környékének megszállása (Bíró & Regénye 2003). Korábban lakatlan területeken is megjelennek a kultúra települései, pl. a Bakonyban. A települési hálózat új vonása a műhelycentrumok feltűnése, emellett megfigyelhetünk a települések között bizonyos hierarchiát, nagyobb, jól megtervezett települések jelenlétét a települési hálózatban. Mindezt a társadalom magas szintű szerveztségének jeleként értékelhetjük.

Az említett, a kőiparral kapcsolatos tevékenység mellett kevés adatunk van az életmód egyéb területeiről. Pollenvizsgálat a Kis-Balaton rekonstrukciós project során történt Keszthely. ill. Főnyed környékén. A legelső permanens *Cerealia* jelenlét 5000 BC-től mutatható ki, markánsan a lengyeli kultúra késői szakaszában van jelen mindkét mintavételi helyen. Erdőirtásra utaló markáns nyomot nem találtak (Medzihradzky 2001). Amennyiben általánosíthatók az eredmények az egész Balaton-vidékre, akkor azt látjuk, hogy a korai földművelők kis irtásai nem jártak jelentős környezeti változással, a lengyeli kultúra intenzívebb gazdálkodása azonban már hagyott nyomot a pollenanyagban.

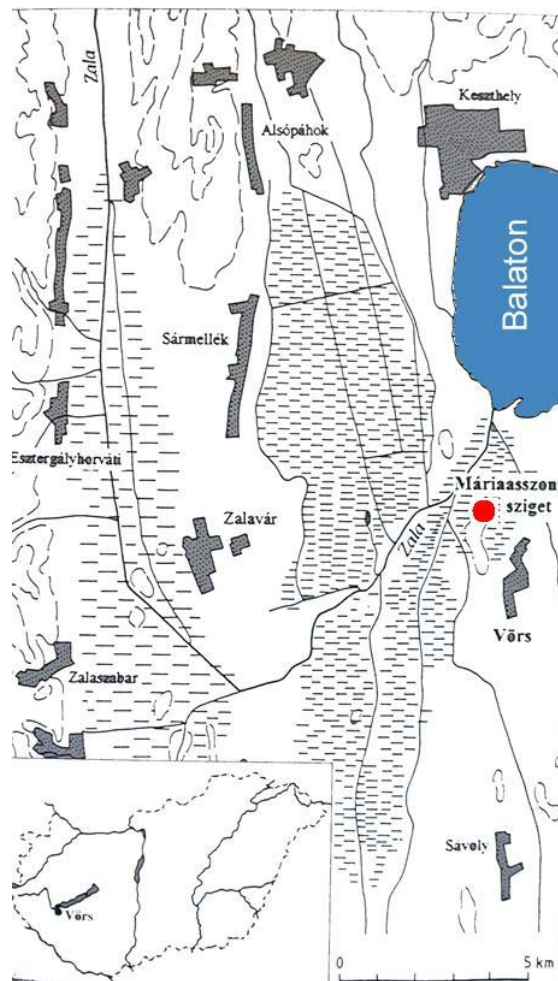
Az életmód, gazdálkodás meghatározásának fontos területe az állatsontok vizsgálata. Ahonnan van adat, az mind azt bizonyítja, hogy kezdettől fogva a szarvasmarha tenyésztése volt a meghatározó. Adat azonban korlátozottan áll csak rendelkezésre, mert a talaj nem kedvez ezen a vidéken az állatsont megmaradásának.

A neolitikus életmód a Dunántúlon jóval tovább fennmaradt, mint a Kárpát-medence keleti felében, a lengyeli kultúra egészen a korai rézkor végéig élt. Nyilvánvalóan szerepet játszott ebben a társadalom szerveztsége, amit a kőkitermelés- és feldolgozás, kereskedelem és a települési struktúra szerveztségéből tudunk kikövetkeztetni.

Az érintett lelőhelyek bemutatása

Vörs–Máriaasszony-sziget (1. ábra)

M. Aradi Cs. feltárása 1990., M. Virág Zs., Bíró K. és Kalicz N. feltárása 1999-2000. (Kalicz et al. 1998, Kalicz et al. 2002, M. Virág & Kalicz 2001). A lelőhelyet M. Virág Zs. és T. Bíró K. és Kalicz N. ásatási eredményei alapján mutatom be.

1. ábra Vörs–Máriaasszony-sziget, a lelőhely.

A Máriaasszony-sziget a Balaton délnyugati szögletéhez kapcsolódó Kis-Balaton keleti részén húzódó homokos félsziget, melynek legmagasabb pontja mintegy 3-5 m-re emelkedik ki a környező lápos területből. Az ásatás előzménye a kaposvári Rippl Rónai Múzeum munkatársai által végzett feltárássorozat volt, mely elsősorban egy középkori templom környezetének vizsgálatára irányult. Az átvizsgált közel 500 m²-nyi területen került elő a Starčevo kultúra gazdag települése. A feltárt objektumok egymásba kapcsolódó szabálytalan gödörkomplexumok voltak. A településhez tartozhatott egy melléklet nélküli temetkezés is. Későbbi korok emlékeit képviselték a Lengyel IIIb, Balaton-Lasinja, Kostolac, Kisapostag kultúrák gödrei és a késő kelta-kora római valamint Árpád-kori telepmaradványok.

Az 1999-ben újra induló feltáráson nagy felületen (700 m²) a Starčevo kultúra újabb települési objektumai és egy zsugorított csontvázas temetkezése került elő. A kultúra településének dokumentumait főként gödörök képviselik a lelőhelyen. Házak nem kerültek elő, bár a talált égett tapasztástöredékek és 2 cölöplyuk az egykori házak jelenlétére utalnak.

2. ábra Vörs, a Starčevo kultúra kerámiája
M. Virág Zs. T. Biró K. és Kalicz N. 1999. évi ásatásából.

A kerámiaanyag a kultúra végső, spiraloïd B fázisát reprezentálja, melyben számos, később a DVK-ban is meghatározóvá váló jellegzetesség is felismerhető. (2, 3. ábra).

Ilyen a bemélyített vonaldísz szokatlan gyakorisága, a bikónikus formák domináló szerepe, a bevágásokkal díszített bütyökdiszkek megjelenése és a Schlickwurf alkalmazása. Nem hagyható figyelmen kívül, hogy a lelőhely a kultúra peremterületén fekszik, ahol különböző lokális eltérések is jelentkezhetnek. Ugyanakkor ez a földrajzi helyzet kiemeli a lelőhely fontosságát, mert a peremterület egyben az a zóna, ahol melynek döntő szerepe volt a DVK kialakulásában.

A Dunántúl első neolitikus megtelepedőivel kapcsolatosan számos nyitott kérdés merül fel a

3. ábra

Vörs, a Starčevo kultúra kerámiája Aradi Cs. 1990. évi ásatásából.

kutatásban, mint az ökológiai viszonyok, a népesség eredete, ill. a korai élelemtermelés problematikája. Az ökológiai viszonyok rekonstruálása a lelőhelyen alkalmazott komplex természettudományos mintavétel segítségével (pollen, archaeobotanikai, antropológiai és kőnyersanyag vizsgálatok) oldható majd meg.

TihanyApáti (4. ábra)

Rainer Pál leletmentése 2002.

A lelőhely a Tihanyi-félsziget északi peremén található, a félsziget úgynevezett „nyakán”, Aszófő közelében, a Diósi-rétek (vagy másutt Felső-láp) nevű kiterjedt mocsaras terület szélén. A neolitikus lelőhely teljes kiterjedéséről nincs adatunk, mert a mocsaras rét mezőgazdaságilag műveletlen, felszíni gyűjtés nem végezhető.

2002-ben csatornázási munkák miatt került sor Rainer Pál vezetésével a 71. sz. út északi oldalán, a sajkodi elágazóval szemben a leletmentésre. Az úttal párhuzamosan futó vízvezetékárok aknájában talált késő középkori pince feltárása közben a pince falán kívül őskori objektumok kerültek elő, a déli oldalon egy vaskori gödör, valamint az északi oldalon egy neolitikus gödör és tűzhely. A lelőhely nagyobb léptékű feltárására nem volt mód, a feltárt leletanyag azonban kevés száma (alig több, mint 100 db kerámia) ellenére is jól reprezentálja a Starčevo kultúrát. A leletek egy gödörből, a mellette lévő tűzhelyfolt mellől és a távolabbi vaskori gödörből kerültek ki. A két gödör távolsága 10 m, tehát csak igen kis szeletét ismerjük a településnek, mindez azonban elég ahhoz, hogy biztosan lehessen állítani, a kultúra önálló településéről van szó.

4. ábra

Tihany-Apáti, a lelőhely fekvése.

A pelyvával soványított kerámia egyik része vékonyabb falú, barna, szürke, ritkábban sárga színű, igen szép kivitelű, esetenként teljesen épen megmaradt a felületen a bevonat fényezése. A kerámia másik része vastag falú, téglavörös, ritkán szürkés, az edény belsejében szinte minden esetben megtaláljuk a fényezett vörös bevonatot (slip). A kerámiatöredékek nagy többségének törésfelületén látszik a jellegzetes rétegzettség, a mag fekete, a vastag falú kerámia egy része azonban egyenletesen vörösre égett át. A vastag falú töredékek egy részének anyagában a pelyva mellett látszik, hogy soványító anyagként ritkán homokot vagy apró fehér kavicsot is használtak. (5., 6. ábra).

A tihanyi lelőhely szerepe azért fontos, mert azon az északi peremterületen található, ahol a Starčevo kultúra találkozhatott a – régészetiileg még éppen csak elkezdett kutatású – helyi őslakossággal. Az erős balkáni hagyományokkal rendelkező Starčevo leletanyag a Balaton északi partján olyan egyidejű lelőhelyek közelségében található, melyek már a

5-6. ábra Tihany, a Starčevo kultúra kerámiája Rainer P. 2002. évi ásatásából.

kialakuló vonaldiszes kultúrát képviselték. A kialakulási zónában megtaláljuk tehát az eredeti Starčevo kultúra lelőhelyét bizonyítékként a kölcsönös kapcsolatokra.

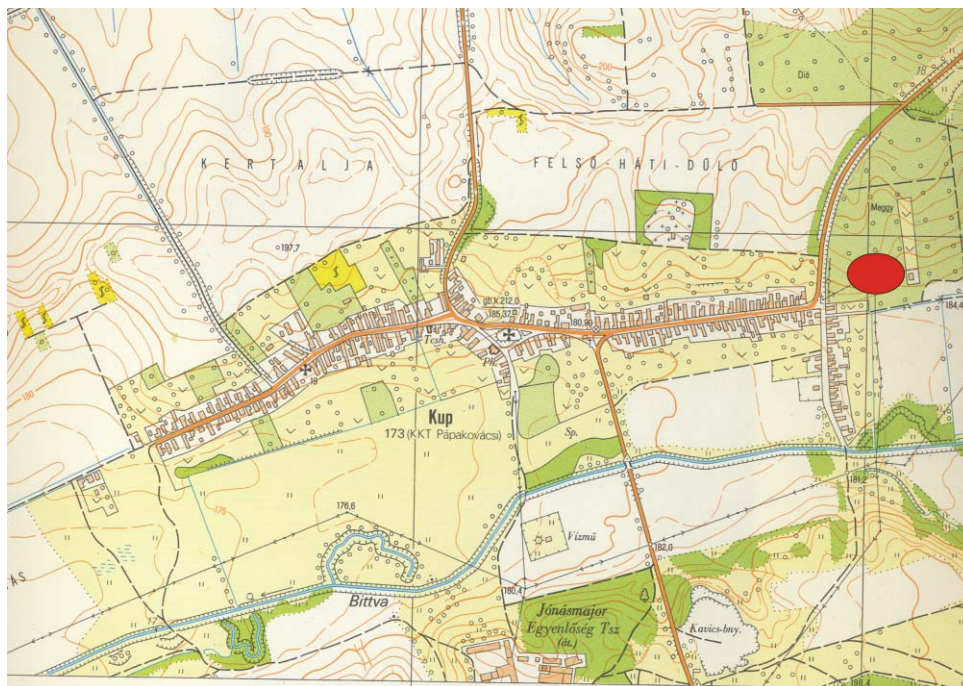
Kup–Egyes (7. ábra)

(A lelőhely bemutatása T. Biró K. feltárása alapján történik.)

Mithay Sándor feltárása 1974., Biró Katalin feltárása 2000-2003. (Mithay 1975, Biró & Regénye 2004). A Bittva patakra lejtő domboldalon, a Bakony és a Kisalföld határán találjuk a lelőhelyet. Kedvező természetföldrajzi adottságaihoz hozzájárul két fontos őskori nyersanyagforrás közelsége, a Nagytevel határában felszínre bukkanó felsőkréta korú tűzkő és a szintén nem túl távoli Somló, melynek vulkáni kőzeteit (bazalt, bazalttufa) egyaránt használták.

7. ábra

Kup-Egyes, a lelőhely fekvése.

Az újkőkori lelőhelyen Szalay Kálmán bejelentése alapján 1974-ben Mithay Sándor hitelesítő ásátásokat végzett (Mithay 1975, Gläser & Regenye 1989, Biró 1989). 2000-2003. között helyi kezdeményezésre újabb ásátás folyt Biró K. vezetésével. A telepjelenségek kb. egy kilométer hosszan mutatkoznak. A lelőhely teljes feltárása nem történt meg, Mithay S. ásátásaival együtt összesen kb. 375 m² feltárása történt meg. További 400 m² felületet dózerral kutattunk, az adott területen azonban nem tapasztaltunk telepjelenségeket, csak szórványos leletek kerültek elő.

A lelőhelyről több őskori kultúra és korszak leletanyaga került elő. A korábban megismert DVK és lengyeli anyag mellett későrézkori (protoboléráz) leleteket találtunk. Az újkőkori és rézkori kultúrák népessége feltehetően hosszabb ideig lakta a lelőhelyet, amire a lelőhely kiterjedése, a különféle periódusok megléte és több, egymást részben fedő települési objektum - házak, kemencék - megléte utal.

A legfontosabb telepítő tényezők a kedvező fekvés és a kő-nyersanyagforrások közelsége voltak.

Az 1974-ben feltárt DVK leletanyag a kultúra fontos lelőhelyévé tette Kup-Egyest. A keszthelyi csoport e vidékre jellemző vegyes leletanyaga helyett itt a kottafejes kerámia volt a domináns. Az újabb feltárás alapján – bár igen kevés a vonaldiszes lelet – azt kell mondani, hogy ez a helyzet csak az érintett objektumra volt jellemző, most zselízi kerámiát találtunk egy kis kemencében, kiegészítve ezzel a korábbi leletspektrumot. A Kupon feltárt kerámia jórészt a lengyeli kultúra késői időszakát képviseli. (8. ábra) Ennek a késői

leletanyagnak jellemzője, hogy a kerámia a lengyel II. töretlen továbbfejlődéseként jellemezhető. A későbbi fázis jellegzetességei felbukkannak már a megelőző fázisban, és fokozatosan válnak dominánssá (pl. peremtől induló fül, nagy bütykök), megteremtve ezzel a fokozatos átmenetet. Ezáltal lengyel II b-hez szorosan csatlakozik lengyel III, együtt alkotva a késői fázis. Ezt tapasztaljuk a Szentgál környéki műhelyzóna lelőhelyeinek anyagában is. A feltárt kerámia-anyagról elmondható, hogy alapvetően nem túl gazdag formákban. Díszítésében uralkodó a plasztikus dísz, de nem hiányzik a festés (vörös, fekete) sem.

8. ábra Kup, a lengyeli kultúra kerámiája T. Biró K. és Regenye J. 2003. évi ásátásából.

Összefoglalva

a vizsgált lelőhelyek által felvetett kérdéseket, amelyeket reméljük, a közös munka során meg tudunk válaszolni:

- van-e lényeges differencia a tisztán balkáni típusú és a helyi elemeket is tartalmazó két Starčevo lelőhely kerámiája között

- tapasztaljuk-e Kup több újkőkori kultúrára kiterjedő leletanyagában a helyi kerámiaművesség továbbhagyományozódását

- találhatóak-e az újkőkorra keltezhető kerámiákban távolabbi eredetre utaló nyers-anyagok, összetevők

- mennyire dolgoztak tudatos receptek alapján az egykori fazekasok és milyen messze mentek el a felhasznált nyersanyagért?

IRODALOM

BÁNFFY, E. (1995): Über den Ausklang der Lengyel-Kultur in Transdanubien. In: KOVÁCS T. (ed.) Neuere Daten zur Siedlungsgeschichte und Chronologie der Kupferzeit des Karpatenbeckens. *Inventaria Praehistorica Hungariae VII*. Magyar Nemzeti Múzeum Budapest, 11–28.

BÁNFFY, E. (1999): Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz. Data to the trade and cultural routes of prehistoric Western Transdanubia. *Savaria* 24/3: 51–64.

BÁNFFY, E. (2002): A unique southeastern vessel type from Early Chalcolithic Transdanubia: data on the „western route”. *Acta ArchHung* 53: 41–60.

BÁNFFY, E. (2004): The 6th millennium BC boundary in western Transdanubia and its role in the central European Neolithic transition (The Szentgyörgyvölgy-Pityerdomb settlement). *Varia Archaeologia Hungarica XV*. Budapest.

BIRÓ, K. T. (1989): A kup-egyési neolit lelőhely kőszekői. *Veszprémi Történelmi Tár* 2: 34–42.

BIRÓ, K. T. & REGENYE, J. (2003): Exploitation regions and workshop complexes in the Bakony Mountains, Hungary. In: Stöllner, Th., Körlin, G., Steffens, G. & Cierny, J. Hrsg. Man and mining – Mensch und Bergbau. Studies in honour of Gerd Weisgerber on occasion of his 65th birthday. *Der Anschnitt, Beiheft* 16. Bochum, 55–63.

BIRÓ, K. T. & REGENYE, J. (2004): Kup-Egyes: újabb ásatások egy őskori műhelytelepen (Kup-Egyes: new excavations on a prehistoric workshop site). *ΜΩΜΟΣ* III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete. Halottkultusz

és temetkezés. Szombathely-Bozsok, 2002. október 7-9. Szombathely, 55–63.

DOMBAY, J. (1960): Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony. *ArchHung* 37 Budapest.

GLÄSER, R. & REGENYE, J. (1989): A vonaldíszes kerámia és a lengyeli kultúra telepe Kúpon. Siedlung der Linienbankeramik und der Lengyel-Kultur in Kúp. *Veszprémi Történelmi Tár* 2: 18–33.

KALICZ, N. (1978-79): Funde der ältesten Phase der Linienbandkeramik in Südtransdanubien. *MittArchInst* 6-9: 13–46.

KALICZ, N. (1983) Die Körös-Starčevo-Kulturen und ihre Beziehungen zur Linienbandkeramik. *Nachrichten aus Niedersachsens Urgeschichte* 52, 91-130.

KALICZ, N. (1985): Kőkori falu Aszódon. Neolithisches Dorf in Aszód. Aszód.

KALICZ, N. (1990): Frühneolithische Siedlungsfunde aus Südwestungarn. Quellenanalyse zur Geschichte der Starčevo-Kultur. *IPH IV*. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest.

KALICZ, N. (1991a): Die Keszthely-Gruppe der Transdanubischen (Mitteleuropäischen) Linienbandkeramik im Lichte der Ausgrabung in Kustánszeg (Westungarn). *CommArchHung* 1991: 5-32.

KALICZ, N. (1991b): Beiträge zur Kenntnis der Kupferzeit im ungarischen Transdanubien. In: LICHARDUS, J. ed. Die Kupferzeit als historische Epoche. *Symposium Saarbrücken und Otzenhausen* 1988. Bonn, 347–387.

KALICZ, N. (1993): The Early Phase of the Neolithic in Western Hungary (Transdanubia). *Poročilo o raziskovanju paleolita, neolita in eneolita v Sloveniji (later Dokumenta Praehistorica) XXI*: 85-135.

KALICZ, N. (1998): Figürliche Kunst und bemalte Keramik aus dem Neolithikum Westungarns. *Archaeolingua Series minor* 10. Budapest

KALICZ, N., VIRÁG ZS. M. & BIRÓ K. T. (1998): The northern periphery of the Early Neolithic Starčevo culture in south-western Hungary. A case study of an excavation at Lake Balaton. *Documenta Praehistorica XXV*: 151–187.

KALICZ, N., BIRÓ K. T. & VIRÁG ZS. M. (2002): Vörs, Máriaasszony-sziget (Somogy megye). In: *Régészeti kutatások Magyarországon 1999. Archaeological investigations in Hungary 1999*. Budapest, 15–26.

MEDIHRADSZKY, ZS. (2001): The reconstruction of the vegetation in the Kis-Balaton area during Lengyel period. Preliminary report. In: *REGENYE, J. ed. Sites and Stones. Lengyel culture in western Hungary and beyond. A review of the current research.* Veszprém, 143–148.

MITHAY, S. (1975): Kup-Egyes. *Régészeti Füzetek* I/1 28: 13.

SÁGI, K. & TÖRŐCSIK, Z. (1998): A Dunántúli Vonaldíszes Kerámia „Tapolcai csoportja” (Előzetes jelentés). *A Tapolcai Városi Múzeum Közleményei* 1: 29–130.

SIMON, K. H. (1996): Ein neuer Fundort der Starčevo-Kultur bei Gellénháza (Kom. Zala,

Ungarn) und seine südlichen Beziehungen. In: *DRAȘOVEAN, F. ed. The Vinča Culture, its role and cultural connections.* Timișoara, 59–92.

VIRÁG ZS. M. & KALICZ N. (2001): Neuere Siedlungsfunde der frühneolithischen Starčevo-Kultur aus Südwestungarn. In: D. GINTER et al eds., *Problems of the Stone Age in the Old World. Jubilee Book dedicated to Professor Janusz K. Kozłowski.* Kraków, 265–279.

ZALAI-GAÁL, I. (2002): Die neolithische Gräbergruppe-B1 von Mórág–Tűzkődomb. I. Die archäologischen Funde und Befunde. *Wosinsky Mór Múzeum, Szekszárd–Saarbrücken.*